

Болотнікова А. П.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри загального мовознавства та іноземних мов

Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

ЕКСПЛІЦИТНІ ТА ІМПЛІЦИТНІ ВВІЧЛИВІ ПЕРФОРМАТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ

Анотація. У статті запропоновано виокремлення та аналіз специфіки експліцитних та імпліцитних перформативних висловлень. Ввічливість (як комунікативно-прагматична категорія) покликана регулювати процес спілкування й сприяти формуванню гармонійних, доброзичливих та паритетних взаємин за допомогою конкретних мовних одиниць, зокрема перформативів. Перформативні висловлення зараховано до особливих ситуацій спілкування, у яких не передається інформація, а здійснюються певні соціальні дії. Для них характерна реальна модальність ситуації спілкування; теперішній час моменту мовлення, ввічливе висловлення є соціально й особистісно значущою дією. Перформативи пов'язують пропозиційний зміст висловлення з конкретними умовами спілкування, соціальними ролями його учасників. Установлено, що мовна індикація ввічливих висловлень потребує комплексного вивчення перформативів та їх комунікативно-прагматичних характеристик. Аналіз ввічливих перформативних висловлень дозволив виокремити центр і периферію, де центр – це експліцитне вираження ілюкції за допомогою дієслова першої особи однини теперішнього часу дійсного способу, а периферія – експліцитні відповідники (семантичні, модально-семантичні, девербативні) або імпліцитні перформативні висловлення. Доведено, що ввічливі перформативні висловлення регулюють міжособистісне спілкування, є прямими (з експліцитно вираженою перформативною лексемою) й непрямими (репрезентовані синонімічними еквівалентами перформативів та імпліцитними формами перформативної ситуації). Автор наголошує, що мовленнєві ритуали (вітання, привітання, побажання, подяки, запрошення тощо) репрезентують конвенційну мовленнєву поведінку, а висловлення з перформативною лексемою стереотипізуються і конвенціоналізуються. Специфіка ввічливого перформативного висловлення полягає в інтенсивності та характері впливу на співрозмовника за допомогою різноманітних індикаторів та створенні перлокутивного ефекту. Варіюючи індикаторами вираження ілюкції, семантика перформативних висловлень не змінюється, різниця простежується тільки на прагматичному рівні, ця диференціація залежить від рівня категоричності та дотримання ввічливої атмосфери спілкування.

Ключові слова: експліцитні перформативні висловлення, імпліцитні перформативні висловлення, ввічливі висловлення, комунікативна ситуація, комунікативна інтенція.

Постановка проблеми. У межах ввічливої атмосфери спілкування мовці часто вживають перформативи, ритуалізовані ввічливі висловлення, які репрезентують ситуацію контакту. Мовець, ініціюючи комунікативну дію «порада», «пропозиція»,

«обіцянка» або «подяка», повинен урахувати аспекти, які визначають стратегію мовленнєвої взаємодії: вік, соціальний статус комунікативних партнерів, можливість виконання/невиконання дії, а також відповідне мовне оформлення. Суть перформативності полягає в тому, що вживання дієслова у формі першої особи однини або множини теперішнього часу означає виконання самої дії, позначеної цим дієсловом: *Я дякую Вам; Ми запрошуємо Вас до ресторану* – проголошення цих висловлювань є водночас діями подяки, запрошення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття перформативності введено Дж. Остіном у 1955 році в лекціях, оприлюднених під назвою «How to do things with words» (1962 рік) [1], хоча явище «збігу слова та дії» було зафіксоване раніше в працях Е. Кошмідера [2] та Е. Бенвеніста [3]. В основі прагматичного явища перформативності лежить концепція, відповідно до якої висловлення чогось означає здійснення чогось, а здійснення висловлення з певною інтенцією означає здійснення дії з певним ефектом, яка повинна відповідати інтенційній основі мовленнєвого акту. Ю. Апресян розглядає перформативність як багатоаспектне явище, що існує в таких п'яти виявах, як морфологічний, словотворчий, синтаксичний, семантичний та прагматичний [4].

Нині немає єдиного критерію виокремлення, класифікації чи аналізу перформативів. Так, Дж. Остін в основу класифікації пропонує покласти семантику перформативних дієслів та зближення ілюктивних функцій мовленнєвих актів; Дж. Серль визначає ілюктивну мету висловлення і виокремлює набір факторів, важливих для досягнення бажаного комунікативного ефекту; В. Богданов виокремлює інституційні та неінституційні ілюктивні акти, враховуючи учасників комунікативного акту; О. Падучева зважає на умови успішності мовленнєвої дії; Н. Формановська враховує функційну сутність комунікативного акту, соціальні передумови та установки, у межах яких відбувається інтеракція; Ю. Апресян аналізує перформативний контекст, зв'язок лексичного і граматичного аспектів. Перформативи є продуктивними для зближення з вербальною магією, яка теж є словом-ділом [5; 6]. Виголошуючи перформатив, мовець водночас не описує чи називає, а виконує дію, особливість магічного обряду (на відміну від звичайної побутової дії) полягає в його акціональності [5, с. 231–232]. Ввічливі перформативні висловлення (подяка, порада, пропозиція, рекомендація, привітання, поздоровлення, побажання, вибачення, прохання) реалізують за допомогою таких ілюктивно оформлених дієслів, основне значення яких інформативно-етикетне [7; 8], тобто встановлення, підтримання комунікативного контакту, ввічливе спонукання до дії: *дякую..., раджу..., пропоную..., рекомендую..., поздоровляю..., здоровлю..., зичу..., бажаю..., вішую..., перепрошую..., вибачаю..., прошу...* тощо.

Мета статті – виокремити та описати специфіку експліцитних та імпліцитних увічливих висловлень.

Виклад основного матеріалу. Мовна індикація увічливих висловлень потребує системного аналізу перформативів та їх комунікативно-прагматичних характеристик. Аналіз перформативів дозволяє виокремити центр і периферію їх уживання як однієї з актуалізованих категорій, у реалізації якої важливу роль відіграє «відношення змісту висловлення до дійсності з погляду мовця» [9, с. 6]. Центр – це експліцитне вираження ілюкції за допомогою дієслова першої особи однини теперішнього часу дійсного способу, а периферія – експліцитні відповідники (семантичні, модально-семантичні, девербативні) або імпліцитні перформативні висловлення.

Експліцитне перформативне висловлення у своєму складі містить перформативне дієслово, яке об'єднує лексичне вираження інтенції мовця і граматичне значення перформативності, що реалізується в прагматичних координатах безпосереднього спілкування у визначеному місці в теперішньому часі: *дякую, раджу, рекомендую, пропоную, прошу, запрошую, вітаю, бажаю, дозволяю, вибачаю, прощаюся* тощо. Ці дієслова вирізняються різноманітними відмінковими відношеннями: *Бажаю (дякую, раджу, рекомендую, пропоную, дозволяю, співчуваю) Вам...!* (Д.в.), *Вітаю (прошу, запрошую, вибачаю, поздоровляю) Вас...!* (З.в.), *Прощаюся (розлучаюся) з Вами!* (М.в. + прийменник з). Значення експліцитних перформативів полягає в тому, що мовець намагається здійснити певний ілюктивний вплив на адресата шляхом використання тих лінгвальних засобів, ілюктивну силу яких адресат легко «декодує». У більшості випадків такі висловлення створюють атмосферу увічливості, яка впливає на реалізацію комунікативних завдань та підтримує гармонійні міжособистісні взаємини співрозмовників. Так, для урочистих актів поздоровлення, вітання, побажання тощо прототиповим є функціонування в них перформативних предикатів: (*щиро, сердечно, гаряче, від усього серця*) *Вітаю Вас із Днем народження! Поздоровляю Вас з успішним захистом дисертації! Бажаю Вам міцного здоров'я, щастя й успіхів у праці! Зичу Вам щасливої дороги!* Часто трапляється поєднання двох вітальних фраз (власне вітання і поздоровлення у значенні вітання): *Іване Корнійовичу! Добридень Вам! З тим днем поздоровляю, що сьогодні (І. Нечуй-Левицький «Хмари»)*. Граматичне значення першої особи виражене особовим закінченням перформатива у формі теперішнього часу дійсного способу. Мовленнєві ситуації поздоровлення та побажання (подібно до мовленнєвих ситуацій прохання, запрошення) характеризуються тим, що комунікативна й інформативна інтенції збігаються, тобто відбувається повний чи частковий збіг пропозиційного змісту висловлення адресанта з його комунікативним наміром [6, с. 141]. Цілком виправданими в українській комунікативній культурі вважаються прямо виражені запрошення, що містять у своєму складі перформатив *запрошую*: *Запрошую Вас відвідати виставку робіт молодого художника! Запрошую Вас на обід!* Такі увічливі висловлення характеризуються порівняно нейтральним значенням спонукування до дії з користю для адресата.

Перформативи є релевантними і для ситуації прохання з пом'якшеною категоричністю, що реалізується за допомогою дієслів: *прошу, молю, закликаю*. Найповніше значення увічливого мовленнєвого акту передається розповідним реченням із предикатом *прошу (просимо)* в головній частині, який

експлікує прохання мовця, спрямоване до адресата в умовах безпосередньої взаємодії. Перформативна пропозиція головного речення вимагає інформативного поширювача: *Просимо, аби не забували нас!* Сема спонукальності перформатива *просимо* дублюється граматичним значенням спонукальності в залежному інформаційному реченні. Спостереження Н. Баландіної за ситуаціями прохання дозволили зробити висновок, що перформативність тут має сильний динамічний акцент і сигналізує про початок волонтеративного впливу на співрозмовника з підтекстом «я хочу» [5, с. 172]. Видається, в основі мовленнєвого акту прохання, що містить перформативну лексему, лежить компонент можливо/неможливо, який указує на добровільний вибір адресата здійснити/не здійснити запропоновану дію в майбутньому.

У процесах міжособистісної комунікації перформативи виконують важливі дискурсивні функції «прив'язування» спілкування до ситуації, соціальних ролей, психологічних установок адресанта й адресата: *Сідайте, пані Миколайчук. Я радий, що ви хочете допомогти нам. Я хочу, щоб Ви знали: я цілком розумію, чому Ви до цього часу не зважувалися сказати правду. – Дякую Вам!* У цій діалогічній єдності дві формули подяки («Я радий, що Ви хочете допомогти нам» і «Дякую Вам»). В ініціативній репліці подяка виражена через оцінку, у реактивній – прямо. Фраза «Я радий...» підкреслює оцінку актуального психологічного стану, за Н. Баландіною, «дякуючи, виражаю свій позитивний психологічний стан» [5, с. 257]. У репліці *Дякую Вам!* граматична категорія особи виражена особовою формою дієслова дійсного способу, теперішнього часу, недоконаного виду. Йдеться про вживання перформативної форми дієслова *дякувати* у ролі предиката *дякую*, що означає виконання самої дії.

Формули вибачення також реалізуються за допомогою перформативів і виразів жалю. Граматично найближчим до ситуації вибачення є дієслово мовлення *перепрошую*, вжите в перформативній формі, з ознаками слова-дії: *Я перепрошую за ту ситуацію!* Такі висловлення вживають здебільшого в ситуаціях, коли обом комунікантам відома і суть провини (причина вибачення), і її привід [5, с. 264–265]. Перформативи, що мають інтенцію прохання пробачити, є репліками-стимулами, які спрямовані на партнера з метою збереження увічливої атмосфери спілкування. Г. Почепцов зауважує, що у разі представлення лише мовленнєвого акту, який має інтенцію «просити пробачення», ситуацію вважають незавершеною, лише мовленнєвий акт з інтенцією «вибачити кого-небудь» вивірнює взаємини між комунікантами до нормального етикетного рівня [10, с. 84].

Дієслова-предикати *прощаюся, розлучаюся (з Вами, тобою)* максимально репрезентують ситуацію прощання, оскільки одночасно реферують дію прощання і є нею, а також указують на її актуальність граматичним значенням теперішнього часу, дійсного способу, недоконаного виду, як-от учитель до учнів: *Прощаюся з вами! До наступної зустрічі! Розлучаюся з Вами, діду, не на рік, не на два!.. (В. Барка «Жовтий князь»)*. Архаїчні формули прощання *Кланяюся! Цілую ручку!* споріднені з перформативами, які можна почути з уст людей старшого віку, переважно чоловіків. Ці фрази не супроводжують відповідні дії, вони виражаються вербально.

Прямими семантичними репрезентантами запрошення, поради, прохання, поздоровлення, побажання, вибачення

є перформативні формули: *запрошую, раджу, прошу, вітаю, бажаю, перепрошую*. Варто зазначити, що в ситуації поради рівень категоричності пом'якшується в неперформативному вживанні формою умовного способу, пор.: *Я раджу Вам написати статтю! – Я би радив Вам написати статтю!* Отож, часто дотримуючись правил увічливого спілкування, мовці надають перевагу відповідникам експліцитних перформативних висловлень або імпліцитним перформативним висловленням задля створення увічливої атмосфери спілкування, оскільки експліцитні перформативи подеколи сприймаються як наполегливі, дещо категоричні. З-поміж відповідників експліцитних перформативних висловлень виокремлюють:

1) семантичні відповідники, пор.: *Спасибі – Дякую; Пробачте – Прошу вибачення; Доброго дня! – Вітаю! Спасибі, потішили Ви мене своїм візитом! – Дякую Вам за візит!* – інтенція подяки передається семантичним способом для вираження дружнього, приязного ставлення співрозмовників;

2) модально-семантичні відповідники, представлені такими формулами «модальне слово + інфінітив», пор.: *Хочу вибачитися перед Вами! – Прошу у Вас прощення!* Такі конструкції пом'якшують інтенцію мовця, нівелюють соціальні наслідки мовленнєвого впливу на співрозмовника;

3) девербативні відповідники – уживання віддіслівних іменників, утворених від перформативного дієслова: *Ось Вам моя порада! Подяка Вам від імені усього колективу!*; конструкції «імператив + віддіслівний іменник»: *Дозвольте звернутися до Вас з проханням!*; умовний спосіб дієслова, пор.: *Я раджу Вам... – Я радив би Вам...;* складні інфінітивні конструкції, пор.: *Я раджу Вам... – Я візьму на себе сміливість порадити Вам...;* питальні конструкції «(чи) можу + інфінітив», пор.: *Прошу Вас... – (Чи) можу я просити Вас...* Такі увічливі висловлення експлікують мовленнєву дію і передбачають обов'язкове поширення пропозиційної частини.

Доведено, що перформативним може бути вживання не лише першої особи однини чи множини теперішнього часу дієслів, а й інших форм у визначених синтаксичних і комунікативних умовах: *Дозвольте подякувати Вам; Можна Вас попросити зачинити вікно? Чи можу я запропонувати Вам чашку чаю?* Такі формули і є актами подяки, прохання, пропозиції, а не запитання до адресата дозволити ці дії [11, с. 105]. Це перформативні висловлення, які вживають мовці в повсякденному спілкуванні: *Добрий день! На добраніч! До побачення! Смачного! Щасливої дороги!*

Імпліцитне перформативне висловлення передбачає, що адресат повинен розпізнати або може розпізнати/не розпізнати ілокутину силу та інтенційне значення поза контекстом, спираючись на власний досвід, урахувавши правила та конвенції спілкування в певній лінгвокультурі. У таких висловленнях відсутнє перформативне дієслово та його синонімічні відповідники. Основне значення імпліцитних перформативних висловлень полягає у функціонуванні як засобу збереження міжособистісного комфортного спілкування (приховане прохання, ненав'язлива порада, рекомендація у формі умовного способу), коли адресант не може або не хоче прямо експлікувати комунікативну інтенцію, що спонукає його апелювати до співрозмовника. Імпліцитні перформативи реалізуються за допомогою форм минулого і теперішнього часу в поєднанні з модальним дієсловом *хотіти*, пор.: *Прошу зробити це до понеділка! – Хотіла б, щоб Ви зробили це до понеділка! Прошу залишити*

все між нами. – Я хотів би, щоб це залишилося між нами. Крім того, імпліцитні перформативи реалізуються за допомогою лексико-граматичних засобів: часток, вигуків, однокомпонентних речень, конструкцій «прийменник + займенник» тощо: *Айда на поле! Хлопці, уперед, за мною!*

Увічливі перформативні висловлення, репрезентуючи комунікативну взаємодію (залежно від семантики, ілокутивної сили та перлокутивного ефекту), виконують такі функції: імперативну (спонукання адресата до виконання/невиконання дії), контактну (встановлення, підтримання та розмикання контакту), регулятивну (регулювання комунікативного контакту та мовленнєвої поведінки співрозмовників для підтримання увічливої атмосфери спілкування).

Увічливі перформативні висловлення в ситуації спонукання до дії поділяють на дві групи: перформативні висловлення в інтересах мовця (прохання, дозвіл, запрошення): *Прошу Вас (тебе)...; Прошу Вашого (твого) дозволу...; Запрошую Вас (тебе)...* та перформативні висловлення в інтересах адресата (порада, рекомендація, пропозиція): *Раджу Вам (тобі)..., Рекомендую Вам (тобі)...; Пропоную Вам (тобі)...* У межах увічливого дискурсу у функції спонукання оптимальнішими є синонімічні еквіваленти або імпліцитні перформативи, які різняться ступенем увічливості, пор.: *Я прошу Вас завітати до нас. – Я попрошу Вас завітати до нас. – Я просив би Вас завітати до нас. – Я попросив би Вас завітати до нас. – Я хочу попросити Вас завітати до нас. – Я хотів би попросити Вас завітати до нас. – Я буду просити Вас завітати до нас. – Я проситиму Вас завітати до нас. – У мене до Вас прохання завітати до нас.* Кожне з цих висловлень має перформативний статус, тобто реалізація кожного є проханням-запрошенням. Перформативне висловлення з дієсловом доконаного виду *попрошу* репрезентує наполегливе запрошення. Форма умовного способу *просив би / попросив би* означає, що адресант віддає ініціативу на розсуд адресата – виконати/не виконати запропоновану дію, що демонструє увічливе некатегоричне запрошення. Перформативні конструкції з модальними словами *хочу (можу)* репрезентують ставлення комунікантів до мовленнєвого акту, слугують для зменшення категоричності висловлення. Модальне слово, зберігаючи свою семантику, вказує на позицію мовця, а перформатив є ілокутивним індикатором. Висловлення з конструкцією *хотів би просити* імплікує певний сумнів у позитивній реакції адресата та є широко вживаними в асиметричній взаємодії комунікантів. Аналітичну форму *буду просити* вживають у ситуаціях, які передбачають певний проміжок часу між висловленням і його виконанням, а синтетична форма *проситиму* репрезентує вищий рівень увічливості. Девербативна форма *прохання* перформативного висловлення вказує на нейтральне запрошення.

Увічливі перформативні висловлення, що виконують контактовстановлювальну (фатичну) функцію, актуалізують способи репрезентації комунікативного досвіду інтерактантів, мовленнєва поведінка яких визначається соціальною ієрархією, комунікативною компетентністю, національною культурою та правилами мовного етикету. Уживаючи відповідні перформативні конструкції, адресант (із метою досягнення бажаного перлокутивного ефекту) повинен урахувати статусну та рольову позиції адресата, пресупозиції, що роблять можливим уживання цих перформативів, у яких закладені певні комунікативні наміри. Для перформативів, які викону-

ють контактостановлювальну функцію, важливим є «фактор адресата». До цієї групи перформативних висловлень належать конвенціональні мовленнєві акти: *Доброго здоров'я! Успіхів!*

Увічливі перформативні висловлення, які функціують для регулювання ситуації спілкування, актуалізують способи реалізації комунікативного досвіду співрозмовників за допомогою уживання так званих «регуляторів», «коректорів», «пом'якшувачів» комунікативної поведінки, висловлюючи схвалення, обіцянки, клятви: *Клянуся, краще Ваших очей я ніде не бачив!* Локутивна функція цієї групи перформативів спрямована на досягнення перлокутивного ефекту, який полягає у встановленні, збереженні та відновленні ввічливої атмосфери спілкування та рівноваги в міжособистісному спілкуванні.

Висновки. Отже, ввічливі перформативні висловлення, по-перше, регулюють міжособистісне спілкування, вони можуть бути прямими, тобто мати у своєму складі експліцитно виражену перформативну лексему, й непрямыми, репрезентованими синонімічними еквівалентами перформатива та імпліцитними формами перформативної ситуації; по-друге, мовленнєві ритуали (вітання, привітання, побажання, подяки, запрошення тощо) репрезентують конвенційну мовленнєву поведінку; по-третє, висловлення з перформативною лексемою стереотипізуються і конвенціоналізуються. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі прагматичної специфіки ввічливого перформативного висловлення.

Література:

1. Остин Дж. Л. Слово как действие: Пер. с англ. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : Прогресс, 1986. Вып.17 : Теория речевых актов. С. 22–130.
2. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза: Пер. с польск. *Вопросы глагольного вида*. Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. С. 105–167.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика: Пер. с фр. Под ред. Ю. С. Степанова. Москва : Прогресс, 1974. 447 с.
4. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и в словаре. *Известия ОЛЯ*. Москва, 1986. Т. 45. N 3.
5. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : Монографія. Київ : АСМІ, 2002. 332 с.
6. Терещенко Т.В. Мовленнєві аспекти з перформативними виразами в сучасній німецькій мові : дис. ... канд. філол. н. : 10.02.04. Луцьк, 2001. 203 с.
7. Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. Москва : ИКАР, 1998.
8. Huszcza Romuald Honoryfikatywność. Gramatyka. Pragmatyka. Typologia. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. 228 s.
9. Бондарко А.В., Беляева Е.И., Бирюлин Л.А. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград : Наука, 1990. 263 с.
10. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. 2-е вид., доп. Київ : Видавничий центр «Київський університет», 1999. 308 с.
11. Крысин Л.П. О речевом этикете – научно и популярно. *Русский язык в школе*. 1984. № 3. С. 103–107.

Bolotnikova A. Express and implicate politeness performative utterances

Summary. The article proposes the isolation and analysis of the specifics of explicit and implicit performative utterances. Politeness, as a communicative-pragmatic category, is designed to regulate the process of communication and promote the formation of harmonious, friendly and parity relationships through specific language units, including performatives. Performative utterances are included in special communication situations in which information is not transmitted, but certain social actions are performed. They are characterized by a real modality of the communication situation. Using the present tense in speech, polite speech is a socially and personally significant action. Performatives connect the propositional content of the statement with the specific conditions of communication, the social roles of its participants. It is established that the linguistic indication of polite expressions requires a comprehensive study of performatives and their communicative and pragmatic characteristics. The analysis of polite performative expressions enabled to distinguish the center and the periphery, where the center is an explicit expression of illocution using the first person singular verb of the present tense, and the periphery are explicit equivalents (semantic, modal-semantic, deverbative) or impersive. It is proved that polite performative expressions regulate interpersonal communication, are direct (with explicitly expressed performative token) and indirect (represented by synonymous equivalents of performatives and implicit forms of performative situation. The author emphasizes that represent the conventional speech behavior, and utterances with a performative token are stereotyped and conventionalized. It was found out that the specificity of polite performative expression is the intensity and nature of the impact on the interlocutor with various indicators and creating a perlocutionary effect. It can be observed only on a pragmatic level, and this differentiation depends on the level of categoricalness and adherence to politeness of communication.

Key words: explicit performative utterances, implicit performative utterances, polite utterances, communicative situation, communicative intention.